

DİL İLİŞKİLERİ Ve KAVRAM TERCÜMELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Prof. Dr. Ahmet BURAN

Dil İlişkileri

İnsan, yaşadığı varlık alanı ve boyutu itibariyle “zaman ve mekân” kavramlarıyla sınırlandırılmıştır.¹ Dolayısıyla insanın her türlü faaliyeti, onu çelik bir zırh gibi kuşatan bu iki temel kavrama bağlı olarak gerçekleşmektedir. İnsanın ayırt edici bir özelliği olan dil de, gerek oluşum ve gelişimi, gerekse kullanım süreci bakımından zaman ve mekân kavramlarına sıkı sıkıya bağlıdır. Yani, her olgu ve durum gibi dilin de bir tarihi ve coğrafyası vardır.

Tarih ve coğrafya, başka bir deyişle, zaman ve mekân, insan ile ilgili ve insan tarafından yapılan her türlü yaratımın temel belirleyicisidir. Her insan ve topluluk diğerinden farklı zaman ve mekân ilgisiyle hayatını devam ettirmektedir. Bu zaman ve mekân farklılığı, bilgi, tecrübe ve sosyo-kültürel farklılıkları da beraberinde getirmektedir. Sosyal bir varlık olarak insan, başka zaman ve mekânlarda oluşturulmuş bilgileri öğrenmek, kendi bilgi ve tecrübelerini de başkalarına öğretmek istegindedir. İşte diller arasındaki alış-veriş de aslında kişiler ve topluluklar arasındaki bu öğrenme ve öğretme süreçlerinin bir sonucudur.

Öğrenme ve öğretme süreçleri çeşitli şekillerde gerçekleşmektedir. Vahiy, rüya, telepati gibi insan aklının ve çağdaş bilimin tam olarak izah edemediği bildirişim ve bilgi aktarımı şekilleri bir yana bırakılırsa, iletişimin insanlık tarihi içinde, zaman ve mekân kavramlarına bağlı bir olgu olarak gerçekleştiği görülür. Dolayısıyla insanlık tarihinin başlangıcında aynı zamanda yaşayan ve aynı mekânı paylaşan insanlar arasında bilgi alış veriş ve dil etkileşmesi mümkün olmuştur.

İnsan, yaratılışı gereği, karşılaştığı nesne, kavram ve durumları adlandırarak onlara hakim olma isteğinde olan bir varlıktır. Adlandırma, aynı zamanda bir anlamlandırma. Bu adlandırma ve anlamlandırma sürecinin bir sonucu olarak dili yaratan insan, aynı zamanda, bir tarih ve gelenek de oluşturmaya başlamıştır. Başlangıçta sözlü bir gelenek halinde yaşatılmaya çalışılan bu adlar ve anlamlar dünyası, yazının icadıyla birlikte zaman ve mekân ötesi bir karakter kazanmıştır. Dünyanın her hangi bir yerinde ve her hangi bir zamanda üretilen bir bilgi, çok uzak bir yerde ve çok farklı bir zamanda da öğrenilmeye başlanmıştır. Ancak yine de bu bilginin farklı zaman ve mekânlara taşınması, yakından uzağa doğru ve oldukça yavaş olmuştur. Ticari ilişkiler, göçler, savaşlar, çeşitli amaçlarla gerçekleşen seyahatler, dinler... bu bilgi alış verişinin en önemli aracı olmuştur.

Günümüzde iletişim teknolojilerinde meydana gelen gelişmeler, adeta zaman ve mekân kavramlarını ortadan kaldırmıştır. Otomobil, gemi, uçak gibi ulaşım ve radyo, telefon, televizyon, internet gibi iletişim araçları sayesinde insanlar her mekânda ve zamanda üretilen bilgiye aynı anda sahip olabilmektedir. Dünya, hatta uzay küçük bir elektronik cihazın içine sığacak kadar küçülmüştür. Dolayısıyla insan, toplum ve dil ilişkilerinin bugününü ve geleceğini bu yeni durumu dikkate alarak değerlendirmek gerekir.

Her türlü dini, ahlaki ve insani düzenlemeye rağmen, güçlü ve işlevsel olanı yaşatan, güçsüz ve işlevsiz olanı yok eden doğa kanunu, günümüzde de, hayatın her alanında bütün acımasızlığı ile işlemektedir. Nitekim güçlü devletler zayıf devletleri şu ya da bu şekilde işgal etmekte, güçlü ekonomiler zayıf ekonomileri kendine bağlı hale getirmekte, sosyal işlevi yüksek diller zayıf dilleri

¹ Zaman ve mekan kavramlarının dışına çıkma “tayı-i mekan, tayı-i zaman” terimleriyle edebiyatımızda ve tasavvufta yer almıştır. Peygamberlerin bazı mucizeleri, Hz. Muhammed’in Miraca çıkması gibi bazı olaylar, normal insanların değil, peygamberlerin bir özelliğidir.

yok edip onların yerini almaktadır². Günümüz dünyasında süregelen küreselleşme çabaları da, aslında siyasi, askeri ve ekonomik bakımdan güçlü olanların kendi kültür, inanç, dil ve kültürlerini zayıf olanlara benimsetme sürecinden başka bir şey değildir. Planlı ya da plansız, bilinçli ya da bilinçsiz, amaçlı ya da amaçsız... her türlü insan ilişkisinde bir etkileşme olmaktadır. Sosyal ilişkimizin birinci aracı olan dil ise bu ilişkilerden en çok etkilenendir. Çünkü dil kişisel ve toplumsal hayatın bir negatiftir. Hayatımızda, zihnimizde ve dünyamızda ne varsa dilimizde de o vardır.

Dil ilişkilerinde her dil bir diğerinden çeşitli unsurlar alır ve ya verir. Bu alış verişin işleyiş biçimini, niteliğini ve yönünü belirleyen bazı esaslar vardır. Diller arası alış verişte ve etkileşimde, dil dışı öğeler daha çok belirleyicidir. Yani dili daha eski, köklü ve güçlü olan değil, siyasi, askeri ve ekonomik bakımdan daha güçlü olanların dili etkileyen, verici dil durumuna gelir. Toplumların, devletlerin dil dışı etkinlikleri ve ilişkileri, dillerin alıcı ya da verici dil olmasını sağlar. Verici diller genellikle yönetenlerin, üretenlerin; merkezi, şehri, üst kültürü temsil edenlerin dilidir. Bu diller, genellikle ekonomik, siyasi ve sosyo-psikolojik sebeplerle öne çıkar ve bir cazibe merkezi haline gelirler. Bilgi ve teknoloji gibi yeniliklerin ve yeni kavramların da kaynağı hep bu toplumdur. Dolayısıyla bilimde, teknikte ve iktisadi hayatta olduğu gibi düşünce ve kavram dünyasında da bu toplumlar ve onların dili kaynak haline gelir. Düşüncelerimizi, kavram ve değerler dünyamızı bu dillerin belirlediği çerçevede algılar ve anlatırız.

Çok yönlü sosyal ilişkiler ağı içinde olan ancak, üretmeyen, gelişmeyen toplumlar tüketici olurlar. Tüketiciler, üreticilerin sunduklarını olduğu gibi almak ve tüketmek durumundadırlar. Bu, sadece ticari ya da iktisadi alanda değil, dil, düşünce ve kavram dünyası bakımından da böyledir. Merkezi, yönetimi, şehri, yöneten ve üreten üst kültürü temsil etmeyen toplumun dili, taşranın, sokağın ve günlük konuşmaların dili haline gelir. Bilim, din, edebiyat ve devlet dili olma özelliklerinde gerilemeler başlar ve zaman içinde bu alanların bir bölümünden ya da bütününden çekilmek zorunda kalır. İşlevselliği zayıflayan diller, önce psikolojik daha sonra da sosyal ve ekonomik sebeplerle terk edilmeye başlanırlar. Kullanım alanları daralan, kullanım sıklıkları gittikçe azalan, değer ve işlevsellikleri kalmayan diller, doğa kanunu gereği hayattan çekilip giderler.

Dil bildirişim ihtiyacından doğmuştur. Dil ile ilgili her olguyu ve durumu bu ihtiyaç kavramı çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Ancak bazen sosyo-psikolojik sebeplerle, diller arası ilişkide “*moda ve özentisi*” ye dayalı alış verişler de olmaktadır. Bu esaslar çerçevesinde diller arası alış verişleri “*ihtiyaç/bilgi*” alıntıları ve “*moda/özentisi*” alıntıları biçiminde ele almak mümkündür.

Bir dil diğer dillerden ihtiyacı dolayısıyla “*bilgi alıntıları*” yapabilir. Bilgi alıntıları alıcı dile yeni bir kavram getirirler. Bu yüzden de genellikle kalıcı olurlar ve girdikleri dilin söz varlığı içinde uzun süre yaşayabilirler. Moda ve özentisi alıntıları ise, bir ihtiyaçtan kaynaklanmayan ve alıcı dilin kavram dünyasına fazla bir şey katmayan alıntılardır. Bu tür alıntılar uzun ömürlü olmazlar, genellikle kısa bir süre içinde kullanımdan düşer ve unutulurlar (Karaağaç 2002: 97-100).

Diller arası ilişkide alıntının yönü, genellikle, üst kültürden alt kültüre, yönetenden yönetilene, merkezden taşraya, üretenden tüketene doğrudur. Bu esaslar içinde alıntıları kaynakları bakımından üç bölüme ayırmak mümkündür.

Ödünç Kelimeler: Daha çok aynı dil ailesi ya da aynı dilin çeşitli katmanları arasındaki iç alıntılardır. Bu tür alıntılarda alınan kelimeler ses, şekil ve anlam yönünden hiçbir değişikliğe uğramazlar. Dillerin beslendiği bu kaynaklar “*dillerin hayat damarları*” olarak değerlendirilir.

Melez Kelimeler: Bunlara dış alıntılar diyoruz. Alıntıların en yaygın biçimidir. Bu tür alıntılarda, alınan kelimelerin ses ve anlam yapılarında değişiklikler olur; genellikle alıcı dil onu kendi yapısına uydurur: narduban > merdiven, skala > iskele gibi.

² .. Daniel Nettle, Suzanne Romaine, tarafından hazırlanan “*Kayıbolan Sesler-Dünya Dillerinin Yok Oluş Süreci*” (Çev. Harun Özgür Turgan), Oğlak Bilimsel Kitaplar, İstanbul 2002. adlı kitapta son 250 yıl içinde dünyanın bazı bölgelerinde bulunan dillerin %80’inin yok olduğu belirtilmektedir. UNESCO tarafından da desteklenen “*Tehlikedeki Diller Projesi*” nin öncülerinden olan David Crystal da her on beş günde bir dilin yok olduğunu belirtmektedir.

Anlam Aktarması: Alıntılardaki yerleştirmenin "en uç noktasını oluşturan bu tür alıntılarda, kelimenin anlam yapısı alıcı dilin kendi unsurlarıyla karşlanır". Cold war = soğuk savaş, le mur du son = ses duvarı, prendre du soup = çorba almak (Karaağaç 2002: 103-106).

Kavram Tercümeleri

Dil ilişkilerine bağlı olarak yukarıda başlıklarını verdiğimiz hususlarda bir dil diğerinden ses, sözcük, ek ve anlamlar alabilir. Ancak biz burada daha çok "anlam" ya da "kavram" aktarmaları /tercümeleri adı verilen alıntılar üzerinde durmak istiyoruz.

İnsanoğlunun dile sahip olması onun bir ayrıcalığıdır. Dil sayesinde insanlar art zamanlı ilişkiler kurabilmekte; eski bilgi-yeni bilgi ilgisi ile bir gelenek ve tarih oluşturmaktadırlar. Art zamanlı ilişkilerle tarih ve gelenek oluşurken eş zamanlı ilişkilerle de bu bilgi ve gelenek genişletilmekte ve çağdaş dillerin kavram ve söz dünyaları ile de ilgiler kurulmaktadır.

Her toplum kendi coğrafyası ve tarihi içinde farklı bir tecrübeden geçerek gelmektedir. Dolayısıyla her birinin kendine özgü bilgi ve deneyimleri vardır. Toplumlar bu bilgi ve deneyimleri iki şekilde kendilerine mal edebilirler. Birincisi aynı deneyimi tekrar yaşamaktır. Ancak bu, zaman alacak bir iştir ve her toplum mutlaka aynı deneyimleri yaşamayabilir. İkincisi ise yaşanmış ve dil dünyasında anlatımını bulmuş deneyimlerin kavram tercümesi yoluyla alınmasıdır. İkinci yol insanın dili kullanma pratiğine daha uygun olduğu için ve diller genellikle bunu yaparlar. Başka toplumların hayatında ve dilinde var olan bazı kavramları dil yoluyla aktarırlar. Bu aktarmada kavram kaynak dilden söz/ses karşılığı ise alıcı dilden olur. Dillerin anlam dünyası ve toplumların kavram dünyası böylece daha pratik ve kolayca zenginleşmiş; bilgiler de paylaşılmış olur.

Bütün bu paylaşımın olumlu katkılarının yanında dillerin kendilerine özgü bazı karakteristik özelliklerinin bu yolla tahrip edilmesi de söz konusudur. Bu tür aktarımlar dillerin "en uç" ve "en görünmez" alıntıları oldukları için fark edilemezler. Dili içeriden şekillendiren ve adeta onun ruhunu değiştiren bir özellik taşırlar. Aslında diller arasındaki ilişkinin belki de en önemli ama en az bilinen ve en az incelenen bölümünü de bu kavram aktarmaları oluşturur.

Türk dilini bu açıdan ele aldığımızda, Türk milletinin tarihsel macerasına paralel ve onunla eş zamanlı olarak, çeşitli dillerden çok farklı kavramları tercüme ettiğini görürüz. Göçebelikten yerleşik hayata, hayvancılıktan ziraata geçme sürecinde ya da Göktanrı inancından, Budizme, Manihaizme, Hristiyanlığa ve İslama geçerken toplum hayatında, anlayışında ve yaşayışında büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Değişen yaşayış ve davranışın doğurduğu yeni ve farklı anlayışların dilde ifadesini bulması kaçınılmazdır. Bu kavramların önemli bir kısmı, başka dillerden aktarılan tercüme kavramlar olarak dilimize girmiştir. Uygur dönemi yazılı metinlerinde ve ilk islami eserlerimizde bu tür kavramların örnekleri oldukça çoktur. Daha sonraki dönemlerde gidilen coğrafyalarda karşılaşılan yeni ve farklı kavramlar da yine tercüme yoluyla dilimize ve kavram dünyamıza kazandırılmıştır.

Kavram aktarmasını teknik bir ifadeyle şöyle anlatmak mümkündür. Dil göstergelerinin iki yanı vardır. Bunlardan biri gösteren diğeri ise gösterilendir. Gösteren daha çok ses ya da yazı ile temsil edilir. Gösterilen ise gösterenin karşıladığı, temsil ettiği şeydir. Kavram tercümelerinde biz sadece gösterileni kaynak dilden alıyoruz, göstereni ise kendi dilimizin unsurlarıyla karşılıyor. Bu tür aktarımlardaki yabancılik dışarıdan fark edilemediği için, adeta bedeni bizden ruhu başkasından karma bir yapı ortaya çıkmaktadır.

Diller arasındaki kavram aktarmaları kaçınılmazdır. Bu insan olmanın ve insan ilişkilerinin doğal bir sonucudur. Burada dikkat edilmesi gereken husus, kavramın alıcı dilin ruhuna uygun bir mantık örgüsü içinde aktarılmasıdır. Dillerin gerçek kimlikleri, bu soyut tasarımda, mantıkta, ruhta saklı olduğu için, verici dilin mantığını alıcı dilin ses göstergelerinin içine yerleştirmek dilin ruhunu, mantığını, dolayısıyla özgünlüğünü ortadan kaldırmaktadır.

Bu bağlamda Türkiye Türkçesinin batı dillerinden, Kırgızcanın da Rusçadan yaptığı anlam aktarmalarından bazı örnekler vererek konuyu açıklamak istiyorum.

Türkiye Türkçesinin özellikle Fransızcadan yaptığı kavram tercümelerinin bir bölümü Türkçenin ruhuna, mantığına aykırıdır. Örneğin: Çorba almak, çay almak, duş almak gibi ifadelerde

sözler Türkçe ancak kavramın kuruluşu Fransızcadır. Türkçede almak fiilinin, Fransızcadaki gibi, yemek içmek anlamı yoktur. Anlaşıyor ki bu kavram Fransızca “prendre” fiilinin anlamının tercümesiyle oluşturulmuştur. Nitekim Fransızlar, Prenez-vous du thé? Prenez-vous du soup? Derler. Bu ifadenin tam karşılığı “çay alır mısınız”, “çorba alır mısınız”dır. Oysa Türkçede bu kavram doğru biçimiyle, çay içmek, çorba içmek ya da çorba yemek biçimindedir. Duş almak, durak yapmak ifadeleri de aynı şekildedir. Durak yapmak, Türkçede, durulacak bir yer yapmak anlamına gelir. Türkçede bu kavramın çeşitli biçimlerde anlatılması mümkündür: Durmak, duraklamak, durdurmak; eğlenmek, eğlenmek ve başka fiillerle gayet iyi, doğru ve zengin bir anlatımla karşılanabilir.

Kavram tercümelerinin çok çeşitli örnekleri vardır. Örneğin, İngilizceden tercüme edilen “soğuk savaş” (Cold war), Fransızcadan tercüme edilen “ses duvarı” (Le mur du son) ifadeleri de böyle örneklerdendir. Bunlar, bir Türkün kavramlar ve anlamlar dünyasında hiçbir çağrışımı olmayan ifadelerdir. Bu kavramları eğitim ve deneyim yoluyla öğrenmemiş olan bir Türk’e *soğuk savaş* nedir diye sorulsa, Türkçe olan soğuk ve savaş sözlerinin çağrışımıyla belki yaşadığı zorlu kış şartlarıyla verdiği mücadeleyi düşünecek, belki de Sarıkamış yiğitlerinin hazin sonunu hatırlayacak. Türkçe olan iki sözün kurduğu sıradan bir tamlamayı bir Türk anlamlandıramıyorsa, burada önemli bir sorun var demektir

İslamiyetle birlikte özellikle Arapça ve Farsçadan, Batı dilleriyle ilişkiler kurulunca da Batı dillerinden önemli kavram tercümeleri yapılmıştır. Türkiye Türkçesi önceleri Fransızcadan, şimdilerde ise İngilizceden bu tercümeleri yapmaya devam etmektedir. Diğer Türk dilleri de kendi coğrafyasındaki hakim dillerden benzer tercümeler yapmaktadır. Örneğin belli bir dönem yönetimi, merkezi ve üst kültürü temsil eden Rusça, sosyo psikolojik ve siyasal nedenlerle Sovyet coğrafyasındaki dillere çok sayıda söz ve önemli ölçüde kavram tercümeleri vermiştir. Diğer bir ifadeyle bu coğrafyada yaşayan diller Rusçadan önemli ölçüde kavram tercümeleri yapmıştır. Örneğin Kırgızcada kullanılan: “Tuulgan kününüz menen”, “mayramınız menen(kuttuuktaym)”, “canı cılız menen” biçimindeki ifadeler tamamen Rusçadaki: “Ya pazdravlyayu s prazdnkom”, “s dinyom rojdeniya”, “s novim godom” ifadelerinin birebir tercümesidir. Türkçede “doğum gününüz ile” biçimindeki bir ifade, zihinsel tasavvurumuzda havada kalmakta, algılamada ve anlamlandırmada bir boşluk bırakmaktadır. Aynı şekilde “ kaçadan turat?” (s kolko stoit?), “ gitar oynosunbu?”(tı igrayeş no gitare?), “ atınız kim?”, (kak vas zavut?), “körüškönçö”, (do vstreçi), “siz kim bolup işteysiz?”, (kem vı rabotayete?), “seni kantip çağırışat, seni kim dep çağırışat?” (kak tebya zavut?= sana ne diyorlar, seni ne diye çağırıyorlar?), “maşrutkaya oturmak” (cest na maşrutku), “maga cagat” (mne iravitsiya), “manas atındağı köçö” (ulitsa imeni manas), “Kırgızstanga 15 cıl” (15 let Kırgıztanu) gibi çok sayıda örnekte Rusçanın ruhunu görüyoruz.

Bu örnekleri çoğaltmak ve her dilden örnekler vermek mümkündür. Ancak burada asıl dikkat çekmek istediğimiz husus örnekler değil, görünmeyen ve çoğu zaman da pek fark edilmeyen kavram tercümelerinin dilleri nasıl etkilediğidir.

Türk dilinin ilk yazılı metinlerinden başlayarak, art zamanlı bir incelemeyle, kavram tercümeleri tespit edilmelidir. Böylece hangi ifade biçiminin Türkçe hangilerinin başka dillerden geldiği ve Türkçenin özgün anlatım biçiminin nasıl olduğu daha açık bir biçimde görülecektir.